

ODŻYTEK – ZAPOZNANY TERMIN POLSKICH NAUK O KULTURZE

Abstract

Odżytek – A Forgotten Term of Polish Cultural Sciences

Edward Burnett Tylor's (1832–1917) *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, one of the most important books in the history of anthropology, was published in two volumes in 1871. The Polish translation, published between 1896 and 1898 (t. 1–2) was based on the third, revised English version (vol. 1–2: 1891). It was made by Zofia Antonina Kowerska (1871–1946) and published under the title *Cywilizacja pierwotna; badania rozwoju mitologii, filozofji, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*. Jan Aleksander Karłowicz (1836–1903) was responsible for the realisation of the project.

Actualising in the linguistic and cultural context, Tylor's terminology became one of the fundamentals of cultural theory reflection. In this paper I explore the problem of translation of chosen terms introduced by Tylor, namely *survival* and *revival*. The former (Polish: *przeżytek*) proved crucial for the evolutionistic thought and it is directly associated with it. As for the latter, however, modern Polish readers of Tylor's writings, as well as the authors of textbooks on the history of cultural sciences, fail to notice its terminological character. On the basis of a comparative analysis of excerpts from *Primitive Culture* and *Cywilizacja pierwotna*, I argue that the word *revival* has only been terminologized on the English academic ground (being complementary to the term *survival*), while in Polish tradition/Polish ground it has failed to become part of specialist language and has ultimately fallen into oblivion.

Keywords: Edward Burnett Tylor, survival, revival, przeżytek, odżytek, cultural evolutionism

Słowa kluczowe: Edward Burnett Tylor, survival, revival, przeżytek, odżytek, ewolucjonizm kulturowy

Antropologia powstała jako nauka o człowieku, na przestrzeni czasu obejmując swoim zakresem różne obszary wiedzy. Ewolucjonizm był kierunkiem, który formował się w oparciu o dziewiętnastowieczną myśl teoretyczną. Istotne były odwołania do nauk biologicznych i społecznych – historia naturalna stworzyła specyficzny kontekst dla dociekań antropologicznych (Paluch 1990: 11–12). Choć ewolucjonizm dominował przede wszystkim od lat sześćdziesiątych do lat dziewięćdziesiątych XIX wieku¹, to zaproponowane wówczas koncepcje stały się podstawą dla ugruntowania nauki o kulturze oraz pierwszej antropologicznej koncepcji kultury. Na samo powstanie antropologii miało wpływ wielu wybitnych badaczy tego czasu, m.in. Lewis Henry Morgan (1818–1881), John Lubbock (1834–1913) czy Edward Burnett Tylor (1832–1917).

Tylor nazywany bywa również „ojcem antropologii”, bowiem nie tylko zaproponował własną koncepcję kultury, ale był także dydaktykiem – to pod jego auspicjami powołano pierwszą katedrę antropologii. Tylor był także autorem kilku monumentalnych dzieł, na których pojawienie się oczekiwano z niecierpliwością, a które jeszcze przez wiele lat stanowiły podstawowe podręczniki do nauki antropologii². *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, jedna z najważniejszych książek w historii antropologii, ukazała się w dwóch tomach w roku 1871. Dzieło to było wielokrotnie wznawiane, a także tłumaczone na wiele języków. Na trzecim, poprawionym i uzupełnionym wydaniu angielskim (vol. 1–2: 1891) został oparty przekład polski, który ukazał się w latach 1896–1898 (t. 1–2) i nosił tytuł *Cywilizacja pierwotna; badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*. Warto jednak zaznaczyć, że już od lat siedemdziesiątych XIX wieku na ziemiach polskich można dostrzec zainteresowanie pracą brytyjskiego antropologa. W pracy *Primitive Culture* badacz po raz pierwszy zaproponował kluczową dla całego nurtu ewolucjonistycznego koncepcję *survival*, tj. pozostałości po wcześniejszych etapach kultury trwających w nowym jej stanie, które

---

¹ Za Andrzejem Waligórskim przez pojęcie dziewiętnastowiecznego ewolucjonizmu rozumiem „ruch umysłowy o nie spotykanym przedtem natężeniu intelektualnym, jaki wystąpił w etnografii światowej. Ruch ten wyraził się wielką obfitością talentów naukowych, jakie skupiły się w przeciągu niedługiego stosunkowo okresu, bo lat trzydziestu, mniej więcej pomiędzy 1860–1890” (Waligórski 1973: 141).

² Szerzej na temat koncepcji Tylora oraz koncepcji ewolucjonistycznych w antropologii piszą np. George Ward Stocking Jr. (Stocking 1968; 1987; 1995), Andrzej Waligórski (Waligórski 1973), Adam Kuper (Kuper 2009).

miały służyć badaniu wcześniejszych stadiów jej rozwoju. Wprowadził także termin *revival*, komplementarny i jednocześnie uzupełniający dla terminu *survival*. Artykuł jest próbą pokazania, że dla Tylora istotne było koncepcyjne opracowanie problemu dynamiki zmiany kulturowej, dla której wymienione wyżej terminy były niezwykle istotne. Idea *survival* podążała za dominującym w nauce ewolucjonistycznej przekonaniem dotyczącym „wiecznego postępu” i szybko przyjęła się na gruncie ogólnościatowym (Hodgen 1931: 67–68). Koncepcja *revival*, wskazująca na możliwość powrotu do życia konkretnych form kulturowych, nie spotkała się z tak szerokim zastosowaniem, a na gruncie polskim nie weszła na stałe do obiegu naukowego.

Ważne w tym kontekście jest zbadanie, jakie próby podjęto w Polsce, aby wypracować odpowiednią terminologię dla oddania myśli Tylora. Proces ten był bowiem długotrwały (rozciągał się na przestrzeni około dwudziestu lat) i nie został zapoczątkowany przez oficjalne wydanie *Primitive Culture* w języku polskim.

O twórcach polskiego przekładu *Primitive Culture*

Informacje o Tylorze oraz odwołania do jego prac znajdziemy w czasopismach z okresu 1871–1896. Odnalazłam je m.in. w numerze 40. „Opiekuna Domowego” z 1871 roku, w którym znajduje się krótka wzmianka anonimowego autora, gdzie czytamy o broszurze „Burnet Tylora o śladach stanu umysłowego człowieka w czasach pierwotnych” (s. 315). Choć kilkusetstronicową monografię *Primitive Culture* trudno nazwać broszurą, na podstawie dalszego opisu można domyślać się, że właśnie o tę pozycję chodzi. Nieco późniejsze są krytyczne uwagi Tadeusza Żulińskiego (1839–1885)³ odnośnie do rozważań Tylora, które autor zamieścił w jednym z fragmentów trzyczęściowego artykułu *O Antropologii w stosunku do dziejów* wydrukowanego w numerach 11–13 (1873) „Kroniki Rodzinnej” (Żuliński 1873a: 191)⁴. Pracami Tylora interesowali się żywo wybitni naukowcy i publicyści, m.in. Aleksander Świątochowski (1848–1938), Ludwik Krzywicki (1859–1941)

³ Tadeusz Żuliński – lekarz, literat, powstaniec styczniowy, wiceprezes lwowskiego gniazda Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, redaktor „Przewodnika Gimnastycznego”, wydawanego jako organ Towarzystwa.

⁴ Artykuł ten został wydany także jako osobna broszura nakładem tego czasopisma (Żuliński 1873b).

czy Jan Aleksander Karłowicz (1836–1903). Ten ostatni miał wpływ na powstanie polskiego przekładu *Primitive Culture*. Tłumaczenia dzieła Tylora podjęła się Zofia Antonina Kowerska (1871–1946).

Informacje biograficzne na temat Kowerskiej są rozproszone. Wiadomo, że urodziła się jako jedno z pięciorga dzieci Zofii Kowerskiej (1845–1929), pisarki zaangażowanej w działalność oświatową i polityczną. W haśle *Zofia Kowerska* autorstwa Zofii Ciechanowskiej zamieszczonym w Polskim Słowniku Biograficznym odnaleźć można niewiele informacji o Zofii Antoninie: „Zofia (1871–1946), zamężna Rządзина, żona Antoniego, posła do Dumy, ogłaszała przyczynki do folkloru lubelskiego” (Ciechanowska 1968–1969: 582). Informacja na temat przekładu dwutomowego dzieła brytyjskiego antropologa nie pojawia się. Z wiadomości zawartych w numerze 12. czasopisma „Nasz Dom (tygodnik mód i powieści)” z roku 1913 wynika, iż działała czynnie także w Towarzystwie Zjednoczonych Ziemianek, gdzie celem było jednoczenie kobiet w pracy nad rozwojem polskiej wsi oraz równouprawnieniem kobiet. Związana była również z czasopismem „Ziemianka” (s. 1–2). Ponadto współpracowała z „Wisłą”, odgrywającą niezwykle ważną rolę w rozwoju polskich nauk o kulturze – publikowano tam zapisy bajek sporządzone przez Kowerską oraz jej artykuły. Do działu *Przegląd czasopism* pisywała na temat najnowszych wydawnictw angielskich i francuskich. Kowerska przełożyła także zbiór bajek zebranych przez braci Grimm, które ukazały się jako *Bajki domowe i dziecinne zebrane przez braci Grimmów* (cz. I: 1896, cz. II prawdopodobnie nigdy się nie ukazała). Z listy członków zamieszczonej w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” za rok 1913 wynika, że należała do niego wraz z mężem (s. 145). Z pojawiających się wzmianek można zatem wnioskować, że Kowerska brała czynny udział w polskim życiu intelektualnym tego okresu, współpracowała z najważniejszymi ośrodkami myśli etnograficznej, a także była działaczką m.in. polskiego ruchu kobiecego.

Karłowicz czuwał nad całością przedsięwzięcia, był autorem wstępu (który zawierał m.in. przykłady zaczerpnięte z kultur słowiańskich), szkicu biograficznego poświęconego Tylorowi oraz niektórych przypisów. Wiadomo również, że przesłał on autorowi ukończony egzemplarz polskiego tłumaczenia *Primitive Culture*. Redakcja „Głosu” (numer 20. z 1898 roku) w rubryce *Kronika naukowa* zamieściła tłumaczenie listu Tylora do Karłowicza, datowanego na 23 kwietnia 1898 roku. Znalazły się tu m.in. podziękowania dla adresata oraz Zofii Kowerskiej (s. 465). Tłumacze (a i zapewne osobom wspierającym ją w pracy) musiała towarzyszyć troska zarówno

o wierność przekładu, jak i jego przystępność dla polskiego czytelnika. Widać to chociażby w decyzjach dotyczących tytułu.

Ostatecznie w tłumaczeniu użyty został termin „cywilizacja”, choć autorzy piszący wcześniej o tej pracy proponowali np. określenie „pierwotna kultura” (por. Żuliński 1873a: 191). Na ten wybór Kowerska miała – w pewnym sensie – przyzwolenie Tylora, który w pierwszym zdaniu omawianej pracy stawiał znak równości pomiędzy terminami *civilization*⁵ i *culture* (Tylor 1891: 1)⁶. Stąd też pozwoliła sobie na użycie szerzej na gruncie polskim rozpowszechnionego w tym czasie terminu cywilizacja⁷.

Survival a przeżytek

W niniejszym artykule spróbuję zastanowić się nad przekładem wybranych terminów wprowadzonych przez Edwarda Burnetta Tylora. One bowiem, aktualizowane w polskim kontekście językowym i szerzej – kulturowym, stały się jednym z fundamentów ówczesnej refleksji teoretycznokulturowej. Jednym z najważniejszych był niewątpliwie *survival*, kluczowy dla myśli ewolucjonistycznej (zgodnie z założeniami metody potwierdzający stadialność rozwoju kultury) i jednoznacznie z nią kojarzony. Termin *przeżytek* został wprowadzony do polskiej refleksji antropologicznej dzięki tłumaczeniu Kowerskiej, pojawiając się od tego momentu w wielu istotnych pracach badaczy kultury, m.in. u Jana Michała Witorta (1830–1903)⁸ w artykule *Przeżytki starożytnego światopoglądu Białorusinów*, zamieszczonym w drugim tomie czasopisma etnograficznego „Lud” z roku 1896, u Aleksandra Świętochowskiego w pracy *Poeta jako człowiek pierwotny* (1896), a także

---

⁵ Używam w tym miejscu zapisu „civilization” pojawiającego się w pracy Tylora. Odwołując się do prac Johna Lubbocka, zachowuję jego wersję zapisu: „civilisation”.

⁶ Trzeba jednak pamiętać, że ewolucjoniści przyjmowali też węższe rozumienie pojęcia cywilizacja – zgodnie z wykładnią Lewisa Henry’ego Morgana cywilizacja była trzecim, najbardziej zaawansowanym „okresem etnicznym”, kiedy ludzkość posiadała umiejętność korzystania z pisma (Morgan 1887: 1–17).

⁷ Na ten temat użycia terminu w nauce polskiej XVIII i XIX wieku por. Serejski (1965: 237–249). O zakresach znaczeniowych terminów *kultura* i *cywilizacja* w odniesieniu do wybranych koncepcji pisała m.in. Anna Gomółka (2007: 22–33). O historii użycia obu terminów w językach europejskich, sposobach ich rozumienia oraz o ich rozprzestrzenieniu się w Europie pisał Norbert Elias w dziele *O procesie cywilizacji* (2011). O pojęciu cywilizacji pisał ostatnio Bartosz Działoszyński (Działoszyński 2018).

⁸ Należy nadmienić, że Witort był uznawany za nieformalnego „ucznia” Karłowicza (Gomółka 2011: 260).

w studium Ludwika Krzywickiego „Przeżytki” (*przyczynek do psychologii rozwoju społecznego*) (ca. 1896). A zatem termin *przeżytek* funkcjonował w obiegu naukowym od tego samego roku, w którym ukazało się polskie tłumaczenie *Primitive Culture*. Współcześni polscy czytelnicy pism Tylora i autorzy podręczników z zakresu historii nauk o kulturze pomijają jednakże terminologiczny charakter innego pojęcia pojawiającego się w pismach Tylora: *revival*. Nim omówię tę kwestię, przypomnę Tylorowską koncepcję przeżytku, bez której niniejsze rozważania byłyby niekompletne.

Stterminologizowane w drugiej połowie XIX wieku *survival* (Tylora) oraz *relic* (Johna Lubbocka) pozwoliły ewolucjonistom na dostrzeżenie relacji między kolejnymi stadiami rozwoju przez podkreślenie trwałości pewnych form kulturowych. Koncepcji *survival* Tylora poświęciła dużo uwagi Margaret Trabue Hodgen (m.in. Hodgen 1931, 1933, 1936). Zauważyła, że ślady samej idei *survivals* można odnaleźć m.in. już w pracach historycznych oraz tych dotyczących ekonomii rozwoju, gdzie wskazywano na *ślady* „prymitywnych” lub „archaicznych” czynności we współczesnej cywilizacji oraz w użyciu terminu *symbol* przez Johna Fergusona McLennana. Dla Tylora inspirację mogły stanowić jego własne, wczesne doświadczenia w geologii i archeologii, a także m.in. zainteresowanie literaturą klasyczną (Hodgen 1936: 40–41). Angielskie *relic* pojawia się kilkakrotnie w pracy *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man* (1870)⁹.

Rzeczowniki *survival* oraz *relic* nie występują w pierwszej edycji popularnego dziewiętnastowiecznego słownika: *Dictionary of English Etymology* Hensleigha Wedgwooda (wydanej w latach 1859–1865 w czterech tomach). *Relic* pojawia się natomiast w edycji drugiej, jednotomowej, poszerzonej, wydanej w roku 1872. Odnajdujemy w niej hasło *Relic – Relict. – Relinquinsh*: „Lat. *linquo*, to leave; *relinquo*, *relictum*, to leave behind; *reliquia*, Fr. *relique*, relic, remains. Lith. *lykus*, overpuls, remainder; *likti*, to remain over” (Wedgwood 1872: 532). Przytaczana przez Wedgwooda etymologia wskazuje zatem na coś, co pozostało z tyłu, jest pozostałością po czymś. *The Origin of Civilisation* mogło zatem mieć wpływ na obecność tego słowa w użyciu powszechnym. W trzeciej edycji, znów poszerzonej, wydanej w roku 1878, pojawia się hasło *relic* w formie niezmienionej, nadal nie występuje jednak *survival*. Jest to zastanawiające, bowiem pierwsze wydanie

---

⁹ W polskim przekładzie *Początki cywilizacji. Stan psychiczny człowieka i obyczaje dzikich współczesnych* (1873) słowo to nie jest tłumaczone jako „relikt”, ale (konsekwentnie) jako „pozostałość” (por. Lubbock 1873: np. 8, 115).

Primitive Culture ukazało się w roku 1871, tj. na rok przed ukazaniem się wznowienia *Dictionary...* z roku 1872 i na siedem lat przed kolejną edycją z roku 1878.

W tym czasie poszukiwano i podejmowano próbę stworzenia oraz ustalenia terminologii, która pozwoliłaby na opis przedmiotu badań antropologii, kształtującej się jako nauka. Zachodził proces terminologizacji – zarówno na gruncie języka specjalistycznego prac oryginalnych, jak i na gruncie dokonywanych w tym czasie przekładów. Terminologizacja to zdaniem Mariusza Górnicza „transpozycja jednostki leksykalnej z języka ogólnego do języka specjalistycznego” i nadanie jej – poprzez definicję – ścisłego znaczenia (Górnicz 2002: 146). Jednostka leksykalna staje się terminem po przekroczeniu **progu terminologizacji** (Kornacka 2002: 137).

Słowo *survival*, zaproponowane przez Tylora, przekroczyło próg terminologizacji i zostało przyjęte w antropologii. *Survivals* zostały w pierwszym tomie *Primitive Culture* zdefiniowane w następujący sposób:

Among evidence aiding us to trace the course which the civilization of the world has actually followed, is that great class of facts to denote which I have found it convenient to introduce the term “survivals.” These are processes, customs, opinions, and so forth, which have been carried on by force of habit into a new state of society different from that in which

Pośród dowodów, pomagających nam do oznaczenia drogi, którą szła cywilizacja świata, znajdują się liczne zjawiska, które uważałem za stosowne określać wyrazem „survivals” – przeżytki¹⁰. Są to czynności, zwyczaje, pojęcia itp., wprowadzane siłą przyzwyczajenia do nowego stanu społeczeństwa, odmiennego od tego,

---

¹⁰ Słowo to weszło na początku XX wieku także do publikacji popularnych, a ostatecznie także do języka ogólnego. Świadczą o tym m.in. artykuły pojawiające się w czasopismach popularnych i prasie, w których słowo przeżytek pojawia się w znaczeniu zaproponowanym przez Tylora, np. w artykule *Pan Balcer w Brazylii* zamieszczonym w numerze 5 „Tygodnika Ilustrowanego” z 1910 roku: „Mowa ludu podobna jest do zaśniedziałych w ziemi skarbów, pełna złotych dawnych pierwiastków, ale i rdzy, i połań, i przeżytków niezdatnych, obecnie zastąpionych przez sprawniejsze narzędzia, i nawet barbaryzmów” (s. 85). Pojawia się również w numerze 3 „Tygodnika Ilustrowanego” z 1914 roku w artykule pt. *Szkolnictwo elementarne w Królestwie Polskiem* (s. 48). Można je także odnaleźć w dużo późniejszym okresie, np. w artykule *Rozmowa na marginesie wyborów* pomieszczonym w numerze 13 pisma „Robotnik. Centralny Organ P.P.S.” z roku 1947: „te twierdzące tradycji i przeżytków przeciwstawiają się nowym, ideom, potrzebom, prądom, urządzeniom, słowem nowej rzeczywistości” (s. 1).

they had their original home, and they thus remain as proofs and examples of an older condition of culture out of which a newer has been evolved (Tylor 1891: 16).

który był ich ojczyzną. Przeżytki zostały jako dowody i przykłady starszego stanu kultury, z którego późniejszy się rozwinął (Tylor 1896: 26)¹¹.

Mianem *survival* Tylor określił wszystko, co stanowi pozostałość po wcześniejszych etapach rozwoju kultury i istnieje w nowych warunkach w stanie niezmienionym. Za przeżytek był uznawany np. zwyczaj (np. w Anglii czasów Tylora uważano, że zawieranie małżeństw w maju przynosi pecha), pojęcie, przedmiot (np. łuk i strzała), ale także umiejętność, a nawet osoba, która nadal posiada umiejętność uznaną za przynależną do wcześniejszego stadium kultury (Tylor 1891: 16):

remain as proofs and examples of an older condition of culture out of which a newer has been evolved. Thus, I know an old Somersetshire woman whose hand-loom dates from the time before the introduction of the 'flying shuttle,' which new-fangled appliance she has never even learnt to use, and I have seen her throw her shuttle from hand to hand in true classic fashion ; this old woman is not a century behind her times, but she is a case of survival (Tylor 1891: 16).

jako dowody i przykłady starszego stanu kultury, z którego późniejszy się rozwinął. Znam starą kobietę z hrabstwa Somerset, której ręczny warsztat tkacki pochodzi z czasów, poprzedzających zaprowadzenie „czołenka latającego.” Nie nauczyła się ona nigdy używać tego nowego wynalazku i widziałem, jak po staremu rzucała w klasyczny sposób czołenka swoje z ręki do ręki. Staruszka ta nie jest przykładem cofnięcia się o stulecie, tylko przeżytkiem (Tylor 1896: 26).

Przeżytki nie świadczą o zastojach albo regresie, wręcz przeciwnie, ich obecność jest świadectwem postępu kultury. Miały stanowić dowód na to, że na wcześniejszym etapie kultura nie była tak rozwinięta, jak współcześnie; były rodzajem archeologicznych odkryć. Jak wykopaliska świadczą o wcześniejszym stanie kultury, tak przeżytek stanowił świadectwo wcześniejszego etapu rozwoju kultury. Jednak w przeciwieństwie do wykopalisk wciąż był żywy i funkcjonował w nowym stanie kultury. Przeżytek zatem potwierdzał postęp, a nie „cofanie się”:

¹¹ Z uwagi na konieczność porównywania wersji angielskiej i polskiej wszystkie istotne dla niniejszych rozważań przykłady zestawiam obok siebie.

On the strength of these survivals, it becomes possible to declare that the civilization of the people they are observed among must have been derived from an earlier state, in which the proper home and meaning of these things are to be found; and thus collections of such facts are to be worked as mines of historic knowledge” (Tylor 1891: 71).

Przeżytki stawały się „poszlakami”, dostarczającymi informacji o historii konkretnej kultury:

In dealing with such materials, experience of what actually happens is the main guide, and direct history has to teach us, first and foremost, how old habits hold their ground in the midst of a new culture which certainly would never have brought them in, but on the contrary presses hard to thrust them out (Tylor 1891: 71).

W angielskim oryginale, „presses hard to thrust them out” (Tylor 1891: 71), inaczej niż w polskim tłumaczeniu („usiłowała je wytepić”), pojawia się czas teraźniejszy, a nie przeszły. Dla Tylora jest jasne, że świat się zmienia. Uważa też, że kultura niemal nieustannie się rozwija. Zadaje jednak pytanie, co stanowi albo może stanowić o ciągłości pewnych form. Zauważa, że nie jest możliwe całkowite pozbycie się form starszych, które, jak obserwuje, niechybnie pozostają, choć cywilizacja próbuje zastąpić je nowymi. Może mieć to wpływ na odbiór dynamiki zjawisk określanych mianem *survivals*. Ważne jest nie tylko określenie, co pozostało z poprzednich etapów rozwoju kultury (w ujęciu ewolucjonistów), ale także co zadecydowało o przetrwaniu (prze-życiu) danych zjawisk, czynności, wierzeń czy artefaktów. Tylor wskazuje też, czym – w jego rozumieniu – różnią się *survival* oraz *superstition*:

Opierając się na tych przeżytkach, można twierdzić, że cywilizacja narodu, wśród którego istnieją, musi pochodzić od wcześniejszego stanu, w którym należy szukać właściwego znaczenia i źródła tych rzeczy. Z tego powodu trzeba poczynić zbiory faktów takich, uważając je za kopalnie wiedzy historycznej (Tylor 1896: 71).

W obrabianiu przedmiotów podobnych jedynym przewodnikiem jest sprawdzenie tego, co się zdarzyło rzeczywiście; historia właściwa powinna nas przede wszystkim nauczyć, jakim sposobem stare zwyczaje utrzymują się wśród nowej cywilizacji, która ich z pewnością nie wprowadziła, ale owszem usiłowała je wytepić (Tylor 1896: 71).

But the term superstition now implies a reproach, and though this reproach may be often cast deservedly on fragments of a dead lower culture embedded in a living higher one, yet in many cases it would be harsh, and even untrue. For the ethnographer's purpose, at any rate, it is desirable to introduce such a term as 'survival,' simply to denote the historical fact which the word 'superstition' is now spoiled for expressing (Tylor 1891: 71–72).

Wyraz „zabobon”¹² ukrywa w sobie zarzut, który chociaż często dotyka szczątków zaginionej niższej kultury, jest jednak niejednokrotnie zbyt surowym, a nawet niesprawiedliwym. Dla sprawy etnograficznej byłoby w każdym razie pożądanem używanie określenia „przeżytek” do oznaczenia faktów historycznych, których wyraz „zabobon” dobrze nie tłumaczy (Tylor 1896: 71).

Survival według Tylora miał szersze znaczenie w co najmniej dwóch zakresach: po pierwsze odnosił się nie tylko do kwestii religijnych, ale także mógł mieć formę czynności, wyobrażeń, a nawet przedmiotów materialnych. W *Webster's Dictionary...* (edycji z 1886 roku) odnajdujemy pod hasłem *survival*: „a living longer than, beyond the life of, another person, thing, or event, an outliving” (Goodrich, Porter, Mahn et al. 1886a: 1334). Podobnie definiowane jest słowo *survive*, od którego rzeczownik *survival* jest tworzony: „to remain alive, to continue to live” oraz „to live beyond the life or existence of, to outlive; to live longer than” (Goodrich, Porter, Mahn et al. 1886b: 1334). Późniejszy *Concise Oxford Dictionary...* (1919) definiuje *survival* w następujący sposób: „person or thing that has remained as a relic of an earlier time” (Fowler, Fowler 1919a: 887), *survive* zaś jako: „outlive, be still alive or in existence after the passing away of, come alive through or continue to exist in spite of” (Fowler, Fowler 1919b: 887). Obszerniejsze hasło dotyczące znaczenia słowa *survival* odnajdziemy w edycji *A New English Dictionary on Historical Principles*, gdzie odnotowano następujące jego znaczenia:

1. The continuity to live after some event (...); remaining alive, living on.
2. Continuance after the end of cessation of something else, or after some event, *spec.* Continuance of custom, observance etc. after the circumstances or conditions in which it originated or which gave significance to it have passed away.

¹² Kowerska użyła w tym miejscu dobrze ugruntowanego w polszczyźnie od wieku XV, a utrwalonego w XVIII wieku i chętnie używanego przez oświeceniowych myślicieli określenia „zabobon” (Boryś 2005: 724) dla oddania znaczenia słowa *superstition*.

3. Something that continues to exist after the cessation of something else, or other things of the kind; a surviving remnant; *spec.* applied to a surviving custom, observance, belief, etc. (Onions 1919: 250)

Pierwsze z odnotowanych znaczeń odnosi się do popularnego rozumienia słowa *survival*, tj. przeżycia czegoś. Natomiast drugie i trzecie znaczenie odnosi się do przyjętego przez ewolucjonistów rozumienia tego słowa, a zatem do przetrwania zwyczajów, wierzeń itp. Amerykański *Webster's Dictionary...*, którego pierwsza edycja pojawiła się w roku 1828, wskazuje przede wszystkim na znaczenia związane z przeżyciem (*outliving*) kogoś lub czegoś, pozostawaniem czy utrzymywaniem się przy życiu. Brytyjski *Concise Oxford Dictionary* definiuje słowo *survival* w sposób zbliżony do wykładni, którą nadał mu ewolucjonizm, czyli jako „relikt” wcześniejszej epoki. *A New English Dictionary* z kolei zawiera oba te znaczenia.

W polskich słownikach „przeżytek” pojawia się rzadko. Nie znajdziemy go ani u Lindego, ani w *Słowniku wileńskim*, choć są tutaj hasła „przeżyć”: „przeżyć kogo, dłużej od niego żyć, jego się śmierci doczekać” (Linde 1811: 1173) oraz „przeżywać”: „kogo; dłużej od niego żyć; *dk.* jego śmierci się doczekać” (Zdanowicz 1861: 2077). Definicja przeżytku pojawia się natomiast w *Słowniku warszawskim*: „Przeżytek, tku, Im. tki *rzecz, któraś. przeżyła, anachronizm, zabytek z przeszłości już nie mający racji bytu*” (Król, Niedźwiedzki 1909: 254).

W słowniku wprowadzono „przeżytek” od słowa „przeżyty” (a ten od „przeżywać”); oba przywołują pewne konotacje bliskie angielskiemu słowu *survival* (a także, częściowo, *superstition*). Derywat pojawił się dzięki potrzebie oddania znaczenia, które zaprojektował ewolucjonizm. Nie od razu jednak środowisko polskich badaczy zgodziło się na używanie terminu „przeżytek” jako odpowiednika Tylorowskiego *survival*. Podam w tym miejscu dwa przykłady. Wcześniej niż *Cywilizacja pierwotna* ukazało się w przekładzie Aleksandry Bąkowskiej inne dzieło Tylora – *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization* (*Antropologia. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji*, 1889). Praca ta na Wyspach Brytyjskich została wydana później niż *Primitive Culture*, w roku 1881. Mimo iż Tylor używa w *Anthropology...* już dobrze ugruntowanego terminu *survival*, to w języku polskim pojawia się w jego miejsce „zabytek”. Etymologia słowa „zabytek” wskazuje na to, co zabyte, czyli zapomniane, ale też zapamiętane (Linde 1814: 604), opuszczone, a od XVIII wieku wskazywała na pozostałości, świadectwo pewnej epoki (Boryś 2005: 724). Trzeba również zauważyć, że zarówno „zabytek”, jak „przeżytek” mają tę samą budowę

gramatyczną. Słowo „przeżytek” nie jest jednak nigdzie w tekście *Antropologii...* wspomniane¹³. Dopiero w *Przedmowie*, którą dołączono do wydania czwartego Ludwik Krzywicki pisze o przeżytkach (Krzywicki 1923: IX). W tekście nadal jednak konsekwentnie pojawia się *zabytek* w miejsce *survival*, mimo że termin *przeżytek* był już od dawna dobrze ugruntowany w języku naukowym.

Zabytek nie był jedyną propozycją tłumaczenia, jaką można odnotować. Jedną z najwcześniejszych (jeśli nie najwcześniejszą) wysunął Julian Ochorowicz w artykule *Bezwiedne tradycje ludzkości. Studium z psychologii historii*, który ukazał się w drugim zeszycie drugiego tomu „Ateneum” z roku 1880. Omawiając teorię Tylora, Ochorowicz pisze o „przeżyciu” (1880: 234, 242–245), zaznaczając przy tym, że „wyraz ten nie da się dobrze przetłumaczyć” (242). „Przeżycie” wskazywało na to, co przeżyło, przetrwało, „zabytek” natomiast odwoływał do tego, co w pewien sposób ulegało zapomnieniu. Obydwa znaczenia były zatem bliskie temu, co Tylor rozumiał poprzez *survival*. Ostatecznie jednak próg terminologizacji przekroczył, co istotne, neologizm „przeżytek”. *Survival*, jak wcześniej wspomniałam, był terminem, który został przyjęty w nauce światowej ze względu na swoją zgodność z samą koncepcją ewolucjonizmu. Tylor zauważył jednak także inne, potencjalnie trudniejsze do pogodzenia z ewolucjonistycznymi koncepcjami zjawisko, które próbował opisać terminem *revival*.

Revival. To, co „odżywa” w kulturze

Sam *survival* był w założeniu terminem niewartościującym, który miał pozwolić przede wszystkim na postawienie pytania o to, w jaki sposób pewne formy trwają, omimo upływu czasu i zmian zachodzących w kulturze. Koncepcja ta zakładała, że – docelowo – wszystkie pozostałe po wcześniejszych etapach rozwoju kultury formy powinny ostatecznie zaniknąć. Tylor zauważył jednak, że proces ten nie zawsze przebiega w tak linearny sposób. Starał się uchwycić fenomen powrotu niektórych, wymarłych lub umierających, jak zdawałoby się, form do „życia”. Termin *revival* pojawia się po raz pierwszy w następującym fragmencie:

---

¹³ Za skierowanie mnie na ten trop dziękuję Profesor Annie Gomóle.

Sometimes old thoughts and practices will burst out afresh, to the amazement of a world that thought them long since dead or dying; **here survival passes into revival**, as has lately happened in so remarkable a way in the history of modern spiritualism, a subject full of instruction from the ethnographer's point of view (Tylor 1891: 16–17).

Myśli i zwyczaje starodawne budzą się niekiedy na nowo do życia, ku wielkiemu zdumieniu świata, który je miał za umarłe, albo umierające. **Przeżycie zamienia się wtedy w odrodzenie**. Zdarzyło się to niedawno w sposób zaiste zadziwiający w historii spirytyzmu nowożytnego. Jest to zjawisko bardzo pocuzające dla etnografa (Tylor 1896: 27).

W polskim przekładzie został nazwany „odrodzeniem”. *Revival* miał być terminem, który pozwoliłby na opis zjawisk o charakterze nieliniarnym, a zatem miał służyć opisowi takich form kulturowych, które „powracają”, wbrew powszechnemu uznaniu ich za obumarłe lub obumierające. Timothy Larsen pisał, że „[n]iektóre z problemów w teoriach Tylora można naświetlić poprzez odwołanie się do innej jego idei, będącej konsekwencją przeżytków (*survivals*), a konkretnie, do »odżytków« (*revivals*)” (Larsen 2013: 482)¹⁴. Sam brytyjski antropolog miał jednak prawdopodobnie problem z opisem tego, co udało mu się zaobserwować. Larsen zwraca uwagę, że Tylor nigdy nie zaproponował teoretycznego wyjaśnienia, dlaczego *revivals* występują, a jedynie je odnotował (482). Mimo to można zaobserwować konsekwentne użycie tej formy przez antropologa.

Inaczej jest w polskim przekładzie. Tu najczęściej pojawia się „odrodzenie”, a w tomie pierwszym – dwukrotnie – „odżytek”. Porównując jednak angielskie tłumaczenie z wersją francuską *Primitive Culture*, która ukazała się w roku 1873 jako *La civilisation primitive* odkrywamy bardzo konsekwentne tłumaczenie terminu *revival* jako *renaissance* (odrodzenie) zapisywanego w tekście kursywą, podobnie jak *survivance* (*survival*). W angielskim i francuskim użyto zatem tego samego prefiksu, ale innych słów. Łaciński prefiks *re-* mówi o tym, co dzieje się ponownie, ale oznacza także ruch wstecz (Craigie 1914a: 186). Słowo *revival* w swoim podstawowym znaczeniu odwołuje się do ponownego życia po okresie upadku lub braku ciągłości (Craigie 1914b: 611). Natomiast słowo *renaissance* pochodzi od słowa *renaître* i oznacza drugie lub ponowne narodziny (*Dictionnaire de l'Académie française*, [s. a.] 1935: 495). W języku francuskim nacisk położono na sprawczość *renaissance* – ponowne narodziny stają się za pomocą kogoś lub czegoś. Być może chciano w ten

---

¹⁴ Jeśli nie zaznaczono inaczej, tu i we wszystkich innych miejscach tłumaczenie własne.

sposób pokreślić, że to społeczność jest katalizatorem ponownego wyłonienia się pewnych zjawisk kulturowych (co, jak wykażę w dalszej części artykułu, jest zgodne z koncepcją Tylora).

W słowie *Revival* (ale także *survival*) nie jest zawarta tego typu „sprawczość”. W obu przypadkach jednak użyte zostały leksemy odnoszące się do słów już funkcjonujących w języku. Pojawiające się w polskim przekładzie „odrodzenie” jest właśnie tego typu leksemem – inaczej z „odżytkiem”, który stanowi (podobnie jak „przeżytek”) neologizm językowy. Podkreśla to zatem pewną próbę wypracowania związku onomazjologicznego, a więc nadawania określonego znaczeniu nazw (Eco 2003: 54). Niekonsekwencja w tłumaczeniu *revival* jest specyficzna dla polskiego kontekstu, gdzie potraktowanie go jako terminu prawdopodobnie nie było oczywiste dla tłumaczki. Brytyjski antropolog uznawał jednak *revival* za termin, co, jak wskażę w dalszej części artykułu, ma pewne konsekwencje dla całej teorii przeżytku.

Tylor wprowadza termin *revival* zajmując się kwestią „spirytyzmu nowożytnego” – *modern spiritualism* – w odróżnieniu od terminu *spiritualism* w znaczeniu animizmu, który badacz rozumie jako „naukę o istotach nadprzyrodzonych” (Tylor 1896: 350). W polskim przekładzie czytamy, że „czarnoksiężstwo i spirytyzm”, które istniały ze sobą w ścisłym związku od tysięcy lat, upadły i uznano je za formy wymarłe, a jednak można odnotować ich nagły „powrót do życia” (128). Fakt, że antropolog opisał *revival* właśnie w związku ze zjawiskami z pogranicza okultyzmu, jest nie bez znaczenia. Stosował kategorię *revival* przede wszystkim w analizie zjawisk parareligijnych¹⁵, a także religijnych. Tylor pisze o odrodzeniu spirytyzmu w wieku XIX, wierze w czary w wieku XVII, a także pewnych zwyczajach religijnych – wspomina o hinduskich rytuałach w kontekście koncepcji animizmu. Niektóre zjawiska uznawał przy tym jednocześnie za *survival* i *revival* – np. gdy pisze o odbywającym się w Indiach rytuale palenia wdowy wraz ze zmarłym mężem (Tylor 1871: 421–422). Wykorzystanie słowa *revival* w kontekstach związanych z religią prawdopodobnie nie było przypadkiem: „»Revival« było oczywiście popularnym słowem w wiktoriańskim społeczeństwie, pojęciem związanym z przeżyciami duchowymi, drogim wielu chrześcijanom” (Larsen 2013: 482). Tylor wykorzystał zatem nośne w tym czasie słowo. Opisując

---

¹⁵ Za Henrykiem Hoffmanem przyjmuję, że „Ruchy parareligijne to takie systemy przekonań, które (celowo, bądź nie) pełnią rolę surogatu wierzeń religijnych, choć często starają się funkcjonować w obrębie tradycyjnych religii lub chociażby w zgodności z nimi, pragnąc uchodzić za dopełnienie” (Hoffman [s.d.] [1]).

przebudzenie się ruchu spirytystycznego, Tylor dodaje, że nie chce zajmować się analizą jego doktryn, sam ruch ocenia jednak jako znaczący z punktu widzenia etnograficznego, choć odnosi się do treści prezentowanych przez ruch spirytystyczny bardzo krytycznie (Tylor 1896: 138):

This shows modern spiritualism to be in great measure a direct revival from the regions of savage philosophy and peasant folk-lore (Tylor 1891: 142).

W tym wypadku spirytyzm przedstawia nam się, jako odrodzony przeżytek dzikiej filozofji i folkloru (Tylor 1896: 124).

W sformułowaniu „savage philosophy and peasant folk-lore” Tylor przywołuje „dziką filozofię” oraz „folklor”. Termin *folk-lore* w rozumieniu Williama Thomsa miał oznaczać „wiedzę ludu”, odnosząc się do kultury chłopów europejskich. Tylor przyjmował, że termin *folk-lore* można odnieść także do kultur chłopów pozaeuropejskich (Burszta 1987: 125). Koncepcja Thomsa, jak zauważyła Małgorzata Laburda, była bliska także Janowi Aleksandrowi Karłowiczowi, który „dorobek kultury ludowej próbował traktować relatywnie szeroko i nie ograniczać go do twórczości ustnej” (Laburda 2015: 179), sam folklor zaś definiował jako „dział ludoznawstwa, którego przedmiotem jest niepisana literatura ludowa” (181). W przekładzie polskim dokonano zatem prawdopodobnie świadomego pominięcia słowa „peasant”, łącząc termin folklor z szeroko pojętą „wiedzą ludu”. Można przypuszczać, że Tylor chciał zwrócić uwagę zarówno na europejskie, jak pozaeuropejskie źródła nowożytnego spirytyzmu. Nowożytni spirytyści według antropologa oparli się na systemach „komunikacji z duchami”, które istniały od dawna: „the system of communication with the spirits was readymade to their hand” (Tylor 1891: 146), choć „cywilizowany” i „dziki” lub „barbarzyński” spirytyzm – „savage, barbaric, and civilized spiritualism” (156) – różnią się od siebie częściowo w przypadku wykorzystywanych narzędzi. Koncepcję *revival* w tym znaczeniu wykorzystał m.in. Andrew Lang (1844–1912), folklorysta, pisarz i tłumacz, który inspirował się teorią Tylora¹⁶. Lang w książce *Cock Lane and Common-Sense*, pisząc o „nadmaturalnych zjawiskach” obecnych we wszystkich kulturach w mitach i wierzeniach oraz w rytuałach i obyczajach, wskazywał na konieczność wyjaśniania ich właśnie poprzez koncepcję *survival* i *revival* (Lang 1894: 6). O istotności tej idei dla badacza może też świadczyć jego artykuł dotyczący Edwarda

¹⁶ Za skierowanie mnie na ten trop dziękuję Profesor Małgorzacie Rygielskiej.

Tylora, zawarty w książce zbiorowej napisanej z okazji siedemdziesiątych piątych urodzin brytyjskiego antropologa (zawierającej artykuły takich sław, jak James George Frazer, Alfred Cort Haddon czy Robert Ranulph Marett), w którym folklorysta poświęcił sporo miejsca właśnie koncepcji *revival* (Lang 1907: 8–9).

Tylor używał terminu *revival*, zwracając uwagę na jego istotność w opisie zjawisk kulturowych:

But any one who fancies from their present disappearance that they have necessarily disappeared for ever, must have read history to little purpose, and has yet to learn that ‘revival in culture’ is something more than an empty pedantic phrase (Tylor 1891: 141).

Kto sobie wyobraża, że ponieważ wiara ta zamarła, więc zginęła na zawsze, ten się zajmował historią bardzo mało i powinien się nauczyć, że „odżytek” (*revival*) w kulturze jest czemś więcej, niż pustem i pedantycznym słówkiem (Tylor 1896: 127–128).

W tym fragmencie po raz pierwszy w polskim przekładzie pojawia się *odżytek* w miejsce angielskiego *revival* (wcześniej, por. cytaty wyżej, „a direct revival” został przetłumaczony jako „odrodzony przeżytek”). Właśnie tutaj Tylor wprowadził – obok *survival* – nowy termin – *revival*. Objął też:

As men’s minds change in progressing culture, old customs and opinions fade gradually in a new and uncongenial atmosphere, or pass into states more congruous with the new life around them. But this is so far from being a law without exception, that a narrow view of history may often make it seem to be no law at all (...). Studying with a wide view the course of human opinion, we may now and then trace on from the very turning-point the change from passive survival into active revival (Tylor 1891: 137).

Jak duch ludzki się przekształca z postępowaniem cywilizacji, tak i stare zwyczaje i pojęcia wędzną stopniowo w nowej i niesprzyjającej atmosferze, albo zmienione zastosowują się do nowych warunków bytu. Ale to nie jest bynajmniej prawidłem bez wyjątku; rzut oka na historję nasuwa nawet myśl, że to nie jest nawet prawidłem (...). Badając uważnie bieg myśli ludzkiej, będziemy mogli od czasu do czasu śledzić przemianę od punktu zwrotnego, zaczawszy od biernego przeżytku, skończywszy na czynnym odrodzeniu¹⁷ (Tylor 1896: 123–124).

¹⁷ Badania przeprowadzone nad pracą Tylora wskazują na to, że *revival* występuje w *Primitive Culture* (nie wliczając spisu treści) osiemnaście razy w tomie pierwszym i siedem razy w tomie drugim (1891). Dla porównania, w polskim przekładzie słowo „odżytek” występuje dwa razy w tekście głównym tomu pierwszego (nie widnieje w spisie treści) i trzy

Tylor uważał, iż *revival* dotyczący np. obrzędu czy też przesądu może nastąpić, jeśli pojawią się sprzyjające temu warunki – „nowy stan społeczeństwa”, który pozwala na ponowne pojawienie się i dalszy rozwój tych form (Tylor 1891: 141). Opisywane przemiany skutkują ginieniem pewnych form, nie wykluczając jednak, że mogą one powrócić w nowych stadiach rozwoju społeczeństwa:

the state of society, instead of stunting it, is favouring its new growth, and it bursts forth again with a vigour (Tylor 1891: 141).   nowy stan społeczeństwa zamiast go zdusić, sprzyja wzrostowi jego i przeżytek ów rośnie z nową siłą (Tylor 1896: 124).

Ważne zatem wydaje się zaznaczenie dynamiki tworzonej przez *survival* (pasywny) oraz *revival* (aktywny). „Odżytek” powstaje z przeżytku, który zamiast ostatecznie zginąć, „zamienia się w odrodzenie” (Tylor 1896: 27) pod wpływem okoliczności zewnętrznych, pozwalających mu na ponowny rozkwit. Przeżytek miał być tym, co utrzymuje się w nowym stanie kultury, ale ostatecznie jest skazane na zagładę i zapomnienie. W ten sposób *revival* staje się elementem komplementarnym, będącym istotną częścią koncepcji Tylora i pozwalającym na dostrzeżenie dynamiki opisywanych przez niego procesów. Użycie terminu *revival* w książce *Primitive Culture* rozpoczęło jego karierę w naukach o kulturze. Wspomniany wcześniej Lang, odwołując się do Tylora, uważał, że zjawiska takie jak mediumizm czy jasnowidzenie mają zawsze szansę na przetrwanie wśród chłopów i niepiśmiennych, a w czasie „utrudzonego sceptycyzmu i sztywności nauk fizycznych, tęsknoty wyobraźni człowieka zwracają się ku dzikiej lub chłopskiej nekromancji, która być może odżyje w ponurej wiosce amerykańskiej¹⁸ i będzie tam praktykowana przez niedorzecznych i głupców” (Lang 1894: 6–7). A zatem Lang powtarza za Tylorem: jeśli przeżytki trafią na odpowiedni

---

razy w tomie drugim (1896). W innych przypadkach zostało zastąpione odmiennymi słowami, np. odrodzenie. Można zatem uznać, że słowo „odżytek” nie zostało skorelowane jako wyłączne oznaczenie tego, co Tylor rozumiał przez *revival*, nie ma on bowiem jednego odpowiednika w polskim przekładzie.

¹⁸ Lang prawdopodobnie nawiązuje w tym miejscu do słynnej historii siostr Kate i Maggie Fox z lat 1847–1848, związanej z początkami współczesnego spirytyzmu. Dziewczęta te, żyjące w wiosce Hydesville w Stanach Zjednoczonych, miały, jak wówczas podawano, opracować system „komunikacji” z „duchami”, oparty na wytwarzaniu odgłosów stukania oraz jednoczesnym zadawaniu pytań.

grunt, mogą ponownie odżyć. W późniejszym okresie odwoływał się do tej koncepcji m.in. Bronisław Malinowski (krytycznie przecież nastawiony wobec ewolucjonizmu)¹⁹, z pochodzenia będący Polakiem, ale przez całe swoje życie naukowe związanym z nauką brytyjską i publikujący swoje prace w języku angielskim.

Na polskim gruncie *revival* prawdopodobnie po raz pierwszy został rozpoznany przez Juliana Ochorowicza we wspomnianej już pracy *Bezwiedne tradycje ludzkości*, gdzie tłumaczy on fragment z *Primitive Culture*: „Często też widzimy wierzenia i praktyki opuszczone, jak odżywają nanowo, ku wielkiemu zdumieniu społeczności, która je uważała oddawna za wygasłe lub zniszczone; w tym wypadku będziemy mieli nie *przeżycie*, lecz *odżycie*” (Ochorowicz 1880: 244). Być może Ochorowicz sugerował się przekładem francuskim – tłumacząc słowo *survival* zauważał: „*Survival*, w przekładzie francuzkim *Survivance*” (234) – niewątpliwie bowiem odnotował *odżycie* jako termin. Wydaje się, że koncepcja ta nie spotkała się z równym zainteresowaniem, co *survival*, jednak można tu odnotować próby wdrożenia tylorowskiego jej rozumienia.

Sama *Cywilizacja pierwotna* oferuje dwa różne sposoby odczytania koncepcji *revival* – jako odrodzenie i odżytek. Zofia Antonina Kowerska była oczywiście tłumaczką dzieła Tylora, jednak należy pamiętać o tym, że miała wówczas zaledwie dwadzieścia pięć lat. Mimo jej niewątpliwie istotnej roli jako tłumaczki, warto zwrócić uwagę na wkład merytoryczny Karłowicza w powstanie polskiego przekładu. Wprawdzie Kowerska mogła sobie nie zdawać sobie w pełni sprawy z teoretycznej istoty terminów wprowadzonych przez Tylora, jednak z pewnością był tego świadomy czuwający nad całością przedsięwzięcia Karłowicz. Z perspektywy badań nad kulturą jest to niezwykle istotne. Był on wówczas dojrzałym badaczem, znakomitym językoznawcą, który sam prowadził badania i pracował nad tekstami poświęconymi historii kultury. W bardzo ważnym studium pt. *Chata polska* (1884) Karłowicz nie używał jeszcze słowa *przeżytek*, ale widoczne są próby oddania znaczenia terminu Tylora: „Jak w języku przechowuje się uparcie dawny materyjał mowny, jako obsłona coraz to zmieniających się pojęć, tak i w zakresie kultury stare formy nie ustępują, chociaż materyjał,

---

¹⁹ Termin *revival* pojawia się w jednym z fundamentalnych tekstów Malinowskiego, *Magic, Science and Religion*, gdy badacz omawia, czym jest magia (1948: 50). W polskim przekładzie słowo *revivals* zostało przetłumaczone jako „odradzanie” (1958: 444). Warto przywołać przykład Malinowskiego, był on bowiem niezwykle ważny dla myśli teoretycznokulturowej jako twórca funkcjonalizmu w antropologii.

potrzeby i cele zmieniają się z czasem” (Karłowicz 1884: 8). Wspominał również o „zabytkach” i „szczątkach tradycyjnych” (10). Badacz szukał odpowiednika Tylorowskiego *survival* w pochodzącej z biologicznej teorii ewolucji koncepcji szczątków, a więc pozbawionych wyraźnej funkcji organów. Koncepcja szczątków była ważną dla całej myśli ewolucjonistycznej i nawiązywano do niej, poszukując terminologii antropologicznej (Posern-Zieliński 1987b: 300).

Drugim, być może istotniejszym ze względów językowych słowem, którego używał, był „zabytek”. Jest to tym istotniejsze, że słowo „zabytek” pojawia się jako jedno z wyjaśnień terminu „przeżytek” w słowniku, którego był współtwórcą (Król, Niedźwiedzki 1909: 254). Można zatem stwierdzić, że poszukiwania Karłowicza miały początkowo charakter onomazjologiczny. Z czasem odstąpił od mówienia o szczątkach, a ostatecznie przyjął termin „przeżytek” – niewątpliwie to właśnie jego rozważania o charakterze terminologicznym miały wpływ na przekład *Primitive Culture*. W tekście *Cywilizacji pierwotnej* termin „przeżytek” pojawia się z pełną konsekwencją, *revival* jednak jest tłumaczony, jak wykazałam, dość niekonsekwentnie. Choć słowo „odżytek” pojawia się w najważniejszym fragmencie dotyczącym rozumienia terminu *revival*, w innych miejscach jest używane rzadko. Karłowicz, sam będąc etnografem i ludoznawcą, mógł być zaznajomiony z pracami angielskich folklorystów (takich jak Lang) wykorzystujących koncepcję *revival*. Miał więc świadomość, iż *revival* to kolejny istotny termin wprowadzony przez Tylora i sam posługiwał się nim w pracach, tłumacząc jako „odżytek”. Odnajdujemy takie nawiązanie w pracy O człowieku pierwotnym siedem odczytów:

wreszcie z tego powodu, że wilkołactwo stanowi dobitny przykład wiary we wcielanie się duszy ludzkiej w istoty nie-ludzkie i jest ciekawym okazem tego, co w dziejach myśli ludzkiej nazywa się odżytkiem. Wyrazem tym naśladujemy angielskie *revival* i oznaczamy nieracjonalne wierzenie lub zwyczaj, o którym ludzie czas jakiś zapomnieli, a który niespodziewanie budzi się z uśpienia, „odżywa” i zaczyna grasować, trapiąc jednych, a śmiesząc innych. Do rzędu takich odżytków za naszych czasów należy np. kręcenie stolików, grafomanja duchów, medjumizm itp. obłądy, perjodycznie nawiedzające społeczeństwa ucywilizowane (Karłowicz 1903: 63).

Karłowicz dostrzegł w *revival* termin i wykorzystał go zgodnie z koncepcją Tylora – dla opisu tradycyjnego wierzenia oraz zjawisk parareligijnych, które nagle „odżyły”.

Miejsce terminów *survival* i *revival* w teorii kultury Tylora

Zaproponowane przez Tylora terminy spełniały istotną funkcję w jego rozważaniach, wzajemnie się dopełniając. Można także dostrzec innowacyjność rozwiązań zaproponowanych przez niego wobec rozważań Johna Lubbocka. Lord Averbury, wprowadzając termin *relic* w pracy *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*, odwoływał się do takich form, które stanowiły pozostałość po wcześniejszym okresie kultury (Lubbock 1870: 1). Nazywał je *relics*. Nie próbował jednak jasno zdefiniować tego, co rozumie poprzez ten termin. Lubbock w swojej koncepcji zauważał występowanie pewnych prawidłowości w rozwoju oraz występowaniu pozostałości po wcześniejszych stadiach cywilizacji. W książce *Primitive Culture* można odnaleźć odniesienia do różnych prac Lubbocka, w tym do *The Origin of Civilisation* (Tylor 1871: 381). Można zatem przypuszczać, że Tylor, znając koncepcję Lubbocka dotyczącą terminu *relic* mógł uznać ją za niewystarczającą. Skłoniło go to do wypracowania własnej koncepcji przeżytku, w której starał się przedstawić dynamiczną relację między tym, co w kulturze przemija, oraz tym, co powraca. Zdaniem Margaret Trabue Hodgen, Tylor rozważał także wprowadzenie terminu używanego przez archeologów i architektów – *vestigial*, tj. szczątkowy, śladowy, ale „termin »survival«, z jego potencjalnymi odwołaniami do prze-życia czasu śmiertelnego życia ludzkiego kusił go, ostatecznie zwyciężając” (Hodgen 1931: 324).

Wybór takich terminów jak *survival* i *revival* odsyła do „życia”, „przeżywania” oraz „odżywiania”, a zatem także do metafor opartych na organicznym wzroście. Zdaje się też wskazywać na „siłę” lub „siły” zawarte w samym przeżytku lub odżytku, co pozwala im przetrwać (i ewentualnie odrodzić się). W terminie *relic* nie można tego odnaleźć. Tylor relację pomiędzy *survival* i *revival* zaznaczył w rozdziale IV: w tytule *Survival in culture* oraz podtytule *Survival passes into revival*. Brak szerszego zastosowania terminu *revival* może wynikać z wyrażanej przez badacza *explicite* niechęci do zajmowania się łącznie jako przedmiotem badawczym, wynikającej, być może, ze świadomości braku narzędzi do jej opisu oraz wyraźnych kłopotów z uchwyceniem zachodzących zmian (Tylor 1896: 140). Tylor zdawał sobie sprawę z powrotu pewnej formy, a także z zachodzenia modyfikacji w ramach systemu kulturowego, który już istniał, a zatem, co istotne, dostrzegał możliwość „utajenia” niektórych form i treści. Należy jednak zaznaczyć, że posługując się przykładem spirytyzmu, dostrzegał

możliwość „utajenia” w takich formach kulturowych jak europejska kultura chłopska, natomiast *revival* zachodził dopiero w momencie, gdy badacz opisywał istnienie spirytyzmu w piśmiennych i zracjonalizowanych (jak zakładał) warstwach społeczeństwa. Niemniej jednak wypracowanie kategorii *revival* stało się próbą stworzenia swoistej konfiguracji między terminami *revival* i *survival*. O ile jednak na gruncie angielskim zakorzenił się zarówno termin *survival* (w szerszym zakresie), jak *revival* (w węższym zakresie)²⁰, to na gruncie polskim próg terminologizacji przekroczył jedynie „przeżytek” (trafiając nawet do języka ogólnego); nie stało się tak jednak z „odżytkiem” i „odrodzeniem”. Nawet jeśli angielski tekst *Primitive Culture* wykazywał jasno rozumienie słowa *revival*, to nie było ono tłumaczone konsekwentnie na polski.

Wprawdzie część badaczy rozpoznała terminologiczny charakter *revival* (Ochorowicz, Karłowicz), to jednak próby oddania znaczenia tego terminu w języku polskim nie doprowadziły do przekroczenia przez jego polskie ekwiwalenty progu terminologizacji, a ostatecznie o tym aspekcie teorii Tylora na gruncie polskim zapomniano. W *Słowniku etnologicznym*, jednym z najważniejszych wydawnictw objaśniających kluczowe terminy w antropologii, etnologii i etnografii, odnajdziemy bez trudu duże hasło poświęcone koncepcji przeżytku (Posem-Zieliński 1987b: 299–300), natomiast ani słowo *odżytek*, ani sama koncepcja *revival* nie są w żadnym miejscu uwzględnione ani wyjaśnione. Próżno również szukać objaśnienia tej koncepcji w innych współczesnych polskich dziełach traktujących na temat antropologii ewolucjonistycznej. Jednak odpowiedź na pytanie o to, dlaczego niektóre ze słów przekroczyły próg terminologizacji i weszły na stałe do obiegu nauki tego czasu, a inne nie (jak zabytek, pozostałość czy odżytek) – wymagałaby skrupulatnego zbadania dziejów powstającej wówczas terminologii.

Warto podkreślić jednak, że ta nieco zapomniana koncepcja stanowiła istotny element rozważań Tylora. Jak zauważyła Hodgen, mimo iż Tylor był przekonany, że główną tendencją rozwoju kultury był postęp, przebiegający

---

²⁰ Mam tu na myśli nauki o kulturze, warto jednak pamiętać, że samo słowo *revival* do dziś funkcjonuje w języku ogólnym w kontekście związanym z odnowieniem, powrotem do życia. Można mówić także o *revival* na podłożu religijnym, w sensie odnowienia wiary, ale także struktur organizacyjnych związanych z określonym wyznaniem (‘Protestant revival’). W końcu, w języku specjalistycznym *revival* często jest stosowany w kontekście sztuki, mówi się m.in. o ‘Gothic Revival’, ‘Greek Revival’, ‘Egyptian Revival’, gdzie mowa o inspiracjach czy naśladowaniu stylu (np. naśladowanie gotyku przez neogotyki). Za skierowanie mnie na ten trop dziękuję Profesorowi Leszkowi Zinkowowi.

od tego, co „pierwotne”, do tego, co „współczesne”, od „dzikości” ku „cywilizacji”, dostrzegał on także „inne typy połączeń takie jak degeneracja, przeżytek i odżytek” (Hodgen 1931: 321). Tylor pisał:

Progress, degradation, survival, re- Postępek, upadek, przeżytek, odro-
vival, modification, are all modes of dzenie, przemiana, są to węzły, łączą-
the connexion that binds together the ce różnorodną sieć cywilizacji (Tylor
the complex network of civilization (Tylor 1896: 27).
1891: 141).

Myślał zatem o cywilizacji w sensie złożonym, gdzie dynamika stanowiła podstawę połączeń pomiędzy kategoriami, które mają pomóc opisać procesy w niej zachodzące. Postęp, degradacja, przeżytek, odżytek i modyfikacja stają się ważnymi „trybami” w połączeniach, które miały wiązać „sieć cywilizacji” i pozwalać jednocześnie na uchwycenie i opisanie złożoności procesów zachodzących wewnątrz niej. Wypracowana przez antropologa koncepcja stała się niezaprzeczalnie ważna i inspirująca dla przynajmniej dwóch kolejnych pokoleń badaczy, choć ewolucjonizm poddano surowej krytyce, a ostatecznie zrezygnowano z jego założeń na rzecz innych nurtów w myśli antropologicznej. Jak pisał Waligórski:

Dziś ewolucjonizm jest już historią etnografii i nikt nie mógłby serio uprawiać naszej nauki w oparciu o hipotezy, jakimi posługiwali się dziewiętnastowieczni ewolucjoniści. Obecna nauka historyczna, rozwój archeologii poszerzającej bazę źródłową w stopniu nie znanym w XIX wieku, a także wielki rozwój empirycznej etnografii terenowej – wszystko to przekreśla nawrót do koncepcji ewolucyjnych w dawnym stylu nawet z uzupełnieniami, jakie proponują neoewolucjoniści²¹ (Waligórski 1973: 195).

Jak twierdziła Margaret Trabue Hodgen, pomimo że Tylorowi udało się „załatać” pewne niedoskonałości w „materiale”, który otrzymano w metodologicznym spadku po wieku XVIII, to był on raczej „konserwatorem” niż „innovatorem” (Hodgen 1931: 323). Propozycja antropologa pozwalała jednak na uchwycenie biernego *survival*, który straciwszy „siły życiowe”,

²¹ Neoewolucjonizm to antyrelatywistyczny nurt badawczy, będący krytyczną kontynuacją dziewiętnastowiecznego ewolucjonizmu kulturowego, którego przedstawiciele skupiają się na studiach nad ewolucją kulturową, traktowaną jako główny proces transformujący kultury (Posern-Zieliński 1987a: 254). Głównymi przedstawicielami neoewolucjonizmu byli m.in. Talcott Parsons (1902–1979) czy Leslie White (1900–1975).

nadal tlił się w nowym stanie kultury (zmierzając jednak niechybnie ku swemu końcowi), i aktywnego *revival*, niejako na nowo „powołanego” do życia przez sprzyjające okoliczności zewnętrzne. Brytyjski badacz próbował uchwycić zaobserwowaną zmienność kulturową, nie mówił jednak jedynie o postępie i upadku, a opisał też inne, bardziej dynamiczne powiązania tworzące „sieć cywilizacji”. Wydaje się, że właśnie wypracowana przez Tylora dynamiczna koncepcja zmian cywilizacyjnych stanowić mogła prawdziwą innowację w dotychczasowych rozważaniach nad procesami kulturowymi i przekraczała wiele z wcześniejszych propozycji teoretycznych.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Tylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, vol. 1, London: John Murray Albemarle Street.
- 1891. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, vol. 1, London: John Murray Albemarle Street.
- 1896. *Cywilizacja pierwotna; badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 1, przeł. Z.A. Kowerska, Warszawa: Drukarnia F. Csernàka.

Słowniki

- Bradley, Henry, Craigie, William Alexander, Murray James Augustus Henry et.al. (ed.) 1914a. *Re-*. W: *A New English Dictionary on Historical Principles*. Vol. 8. Part 2. Oxford: Clarendon Press.
- 1914b. *Revival*. W: *A New English Dictionary on Historical Principles*. Vol. 8. Part 2. Oxford.
- 1919. *Survival*. W: *A New English Dictionary on Historical Principles*. Vol. 9. Part 2. Oxford.
- [brak autora] 1935. *Renaissance*, w: *Dictionnaire de l'Académie française*, t. 2, Paris: Librairie Hachette, s. 497.
- Ciechanowska, Zofia. 1968–1969. *Zofia Kowerska*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, E. Rostworowski (red. naczej), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 580–582.
- Craigie, William Alexander. 1914a. *Re-*, w: J.A.H. Murray (red.), *A New English Dictionary on Historical Principles*, vol. 8, Oxford: Clarendon Press, s. 186–188.
- 1914b. *Revival-*, w: J.A.H. Murray (red.), *A New English Dictionary on Historical Principles*, vol. 8, Oxford: Clarendon Press, s. 611–612.

- Fowler, Henry Watson, Fowler Francis George. 1919a. *Survival*, w: H.W. Fowler, F.G. Fowler, *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford: Clarendon Press, s. 887.
- 1919b. *Survive*, w: *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford: Clarendon Press, s. 887.
- Goodrich, Chauncey Allen, Porter Noah, Mahn Carl August Friedrich, 1886a. *Survival*, w: Ch.A. Goodrich, N. Porter, C.A.F. Mahn (red.), *Authorized and Unabridged Edition. Webster's Complete Dictionary of the English Language With Various Literary Appendices and Numerous Additional Illustrations*, London: George Bell & Sons, s. 1580.
- 1886b. *Survive*, w: Ch.A. Goodrich, N. Porter, C.A.F. Mahn (red.), *Authorized and Unabridged Edition. Webster's Complete Dictionary of the English Language With Various Literary Appendices and Numerous Additional Illustrations*, London: George Bell & Sons, s. 1580.
- Górnicz, Mariusz. 2002. *Terminologizacja*, w: J. Lukszyn (red.), *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 146.
- Kornacka, Małgorzata 2002. *Termin*, w: J. Lukszyn (red.), *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 137.
- Król, Kazimierz, Niedźwiedzki Władysław. 1909. *Przeżytek*, w: K. Król. W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego*, t. 5, Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego w drukarni „Gazety Handlowej”, s. 254.
- Linde, Samuel Bogumił. 1811. *Przeżyć*, w: *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde, Fil. Dokt., Członka Izby Eduk.: Publ., Rady Dozorczey Szkoły Prawa, Prezesa Towarzystwa do Xiążek Elementarnych, Członka Towarzystwa Królewsk: Przyjaciół Nauk w Warszawie, Korespondenta Akademii Pragskiej, Göttingkiej, Wileńskiej; Rektora Liceum Warszawskiego*, t. 2, cz. 2, Warszawa: U Autora, 1173.
- 1814. *Zabytek*, w: *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde, Fil. Dokt., Członka Dyrekcyi Edukacyynéy, i Rady Dozorczéy Szkoły Prawa i Administracyi, Prezesa Towarzystwa do Xiąg Elementarnych; Członka Królewsk. Towarz. Przyjaciół Nauk w Warszawie, i Imperat. Uniwersytetu Wileńskiego; Korespondenta Akademii Pragskiej, Göttingkiej, Berlińskiej, Królewskiej, i Instytutu Francuzkiego w Paryżu; Rektora Liceum Warszawskiego*, t. 6, Warszawa: u Autora i w Drukarni Xięży Piarów, s. 604.
- Onions Charles Talbut. 1919. *Survival*, w: Bradley Henry, Craigie William Alexander, Murray James Augustus Henry, Onions Charles Talbut (red.), *A New English Dictionary on Historical Principles*, vol. 9, part 2, Oxford: Clarendon Press, s. 250.
- Posern-Zieliński, Andrzej. 1987a. *Neowolucjonizm*, w: Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy Ogólne*, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 254–256.
- 1987b. *Przeżytek*, w: Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy Ogólne*, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 299–300.
- Wedgwood, Hensleigh. 1872. *Relic*, w: A. Posern-Zieliński, *A Dictionary of English Etymology*, London: Trübner, s. 532.

Zdanowicz, Aleksander et al. 1861. *Przeżywać*, w: A. Zdanowicz et al., *Słownik języka polskiego obejmujący prócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków mu przyswojonych; nomenklatury tak dawne, jak też nowo w użycie wprowadzone różnych nauk, umiejętności, sztuk i rzemiosł; nazwania monet, miar i wag glówniejszych krajów i prowincyj; mitologję plemion słowiańskich i innych ważniejszych, tudzież oddzielną tablicę słów polskich nieforemnych z ich odmianą*, cz. II, Wilno: wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, 1277.

Opracowania i konteksty

- Działoszyński, Bartosz. 2018. *Cywilizacja. Szkice z dziejów pojęcia w XVIII i XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Eco, Umberto. 2003. *Nieobecna struktura*, przeł. P. Bravo, A. Weinsberg, Warszawa: Wydawnictwa KR.
- Elias, Norbert. 2011. *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, przeł. T. Zabłudowski, K. Markiewicz, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Gomółka, Anna. 2007. *Wybrane zagadnienia teorii kultury*, w: A. Gomółka, E. Dutka (red.), *Wiedza o kulturze w szkole*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 15–39.
- 2011. *Jan Michał Witort. Wprowadzenie do antropologii pokolenia „ludzi naukowych”*, Poznań–Katowice: Wydawnictwo Exemplum–Uniwersytet Śląski.
- Hodgen, Margaret Trabue. 1931. *The Doctrine of Survivals: The History of an Idea*, „American Anthropologist” 3, s. 307–324.
- 1933. *Survivals and Social Origins: The Pioneers*, „American Journal of Sociology” 4, s. 583–594.
- 1936. *The Doctrine of Survivals: A Chapter in the History of Scientific Method in the Study of Man*, London: Allenson and Company Limited.
- Hoffman, Henryk. *Systemy parareligijne – geneza i próba typologii* [maszynopis udostępniony przez autora].
- Karłowicz, Jan. 1884. *Chata polska. Studium lingwistyczno-archeologiczne*, Warszawa: Druk J. Bergera.
- 1903. *O człowieku pierwotnym siedem odczytów*, Lwów: Nakładem Towarzystwa Wydawniczego.
- Krzywicki, Ludwik. 1923. *Przedmowa*, w: E.B. Tylor, *Antropologja. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji*, przeł. A. Bąkowska, Warszawa: Biblioteka Dzieł Naukowych, s. VI–X.
- Kuper, Adam. 2009. *Wymyślanie społeczeństwa pierwotnego. Transformacje mitu*, przeł. A. Dąbrowska, T. Sieczkowski, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lang, Andrew. 1894. *Cock Lane and Common-Sense*, London–New York: Longmans, Green, and Co.
- 1907. *Edward Burnett Tylor*, w: W.H.R. Rivers, R.R. Marett, N.W. Thomas (red.), *Anthropological Essays Presented to Edward Burnett Tylor in Honour of His 75th Birthday Oct. 2 1907*, Oxford: At the Clarendon Press, s. 1–16.

- Larsen, Timothy. 2013. *E.B. Tylor, Religion and Anthropology*, „The British Journal for the History of Science”3, s. 467–485.
- Malinowski, Bronisław. 1948. *Magic, Science and Religion*, w: B. Malinowski, *Magic, Science and Religion and Other Essays*, Boston: Beacon Press.
- 1958. *Magia, nauka i religia*, przeł. T. Świąćka, w: B. Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, przeł. H. Buczyńska, H. Stasiak, T. Świąćka, Warszawa: Książka i Wiedza, s. 391–466.
- Morgan, Lewis Henry. 1887. *Spoleczeństwo pierwotne czyli badanie kolei ludzkiego postępu od dzikości przez barbarzyństwo do cywilizacji*, przeł. A. Bąkowska, Warszawa: nakł. red. „Prawdy”.
- Ochorowicz, Julian. 1880. *Bezwidne tradycje ludzkości. Studium z psychologii historii*, „Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie” 2, s. 226–254.
- Paluch, Andrzej. 1990. *Mistrzowie antropologii społecznej. Rzecz o rozwoju teorii antropologicznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Serejski, Marian Henryk. 1965. *Przeszłość a teraźniejszość. Studia i szkice historiograficzne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Stocking, George W. Jr. 1968. *Race, Culture, and Evolution. Essays in the History of Anthropology*, New York–London: The Free Press–Collier-MacMillan Limited.
- 1987. *Victorian Anthropology*. New York: Free Press
- 1995. *After Tylor. British social anthropology, 1888–1951*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Tylor, Edward Burnett. 1920. *La civilisation primitive* [wydanie elektronicznie, brak miejsca wydania oraz wydawcy].
- Waligórski, Andrzej. 1973. *Antropologiczna koncepcja człowieka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Żuliński, Tadeusz. 1873a. *O Antropologii w stosunku do dziejów*, „Kronika Rodzinna” 13, s. 189–191.
- 1873b. *O Antropologii w stosunku do dziejów, przez D-ra Tadeusza Żulińskiego. Odczyt miany we Lwowie w dniu 18 Marca 1873 roku w Sali Zakładu Ossolińskich*, Warszawa: nakładem Redakcji Kroniki Rodzinnéj.